

Розвиток національної самосвідомості як завдання української національної освіти

У статті розглянуті питання національної самосвідомості особистості, пошуку шляхів піднесення духовності особистості, нації, людства.

Ключові слова: особистість, нація, людство, національна самосвідомість, національна освіта.

В статье рассмотрены вопросы национального самосознания личности, поиска путей возвышения духовности личности, нации, человечества.

Ключевые слова: личность, нация, человечество, национальное самосознание, национальное образование.

Актуальність. Своєрідність сучасного розвитку системи національного виховання в Україні зумовлюється відродженням споконвічних коренів нашої національної минувшини: історії, державних традицій, духовності, відновлення національної гідності кожного нашого громадянина, формування патріотичних почуттів й переконань. Адже відомо, що зденаціоналізована особистість ніколи не зможе стати повноцінним громадянином держави [2], [5], [6].

Упродовж віків, а особливо в останні роки, політика у сфері виховання молоді майже зруйнувала національну самосвідомість, знехтувала українські національні традиції, мову, морально-побутові звичаї. Головний удар спрямовувався насамперед на освіту, всю соціально-культурну сферу, що є головним чинником формування свідомості людини. Витіснена з громадського державного життя, національна система виховання функціонувала у штучно звуженому просторі й лише дещо жеврїла у родинному вихованні та в поодиноких випадках у навчально-виховній діяльності окремих педагогів.

Як доведено наукою, справжнє виховання є глибоко національним за суттю, змістом, характером та історичним покликанням. Адже нація – це насамперед система різноманітних природних історично зумовлених ознак тіла, душі, й розуму, характеру певної культурно-історичної людської спільноти [2].

Аналіз досліджень і публікацій. Національну самосвідомість досліджували такі вчені як Г.В.-Ф. Гегель, Г.Сковорода, К.Д.Ушинський, М.Бердяєв, Д.Донцов, сучасні науковці М.Стельмахович, Б.Червак.

Мета: розглянути та проаналізувати розвиток національної самосвідомості та визначити, які завдання української національної освіти.

Виклад основного матеріалу. Б. Червак підкреслював: “Нааявність національного змісту у виховному процесі покликана сприяти поверненню до джерел, заступати місце суцільної бездуховності, виробляти ідеали національної гармонії” [7, с. 59].

“Кожен повинен пізнати свій народ і у народі пізнати себе”, – наголошував видатний народний філософ-педагог Г.Сковорода. Тому людська сутність у психіці кожної людини – культура, духовність, ментальність – розвиваються як національні за формою і змістом [6, с. 48].

Важливо враховувати те, що “національний інтерес”, “національні потреби” з певною політичною і моральною цінністю, що передбачає також національний обов’язок особи, колективу, народу, які мають входити до загальної системи соціальних цінностей. Національне виховання з цієї точки зору має перетворити національні цінності з ідеалу мислителів і поглядів української інтелігенції на ідейні та моральні норми всіх членів суспільства, тобто перевести національне зі сфери теоретичної свідомості у практичну площину, в один із важливих орієнтирів у виробленні громадської думки, колективних суджень і оцінок різних явищ у національній та міжнаціональній сферах.

Фундаментально висловився в цьому плані Г.В.-Ф. Гегель: “Дух народу утворює духовну субстанцію кожного окремого громадянина ... Збереження цього цілого має тому більше значення, ніж збереження індивіда, і всі вони повинні мати такий умонастрій. Такий умонастрій, готовність віддати своє надбання і життя заради цілого в народі тим більша, чим більше окрема людина може заради спільної справи діяти за власною волею і самостійно і чим більше довір’я вона має до держави” [3, с. 68].

Зробити вирішальний крок до незворотного і постійного піднесення духовності нашої нації може тільки національна школа, зрозуміло, при умові одночасних радикальних перетворень у всіх сферах суспільного життя, а також морально-виховної та культурно-просвітницької діяльності релігійних конфесій, засобів масової інформації, закладів культури.

Національна школа покликана плекати такого роду гласну, духовну волю, у якій знаходить інтегрований вияв інтеріоризація особистістю культури, ментальності, духовності своєї нації на рівні психологічної ідентифікації з нею, що формує національну свідомість і самосвідомість, породжує почуття етнічної ідентичності.

Як свідчить історія, процес виникнення етносів, національних спільнот, націй, їх постійний розвиток є закономірним і нездоланним явищем. Його неможливо зупинити чи заборонити. Завдання людства полягає в тому, щоб сприяти його цивілізованому розгортанню, аби уникнути небажаних відхилень, що часто призводять до катастрофічних наслідків, спричиняють соціальну інвалідність, калічать духовність, що, зрештою, стає головною причиною каліцтва економічної, матеріальної злиденності національних спільнот.

Окреслені життєдайні для української нації особливості почуття етнічної ідентичності, національної самосвідомості необхідно постійно мати на увазі у навчально-виховній роботі в українській національній школі, всіляко розвивати це почуття і самосвідомість. Українській національній школі необхідний такий ідеал, який ґрунтувався б на пріоритеті свободи духу, волі і дії особистості, її духовності, її здатності до саморегуляції поведінки на високих морально-етичних засадах [4], [5].

Все вищесказане доводить значну складність, багатогранність, неоднозначність позитивного розв'язання даної проблеми. Зрозуміло, що головну увагу треба зосереджувати на громадянському та патріотичному вихованні нашої молоді. Серед найважливіших умов, які сприяють позитивному розв'язанню виховних завдань сучасної української національної школи, передусім слід назвати такі:

– високий рівень духовності, сформованість національної свідомості і самосвідомості вихователів усіх державних і приватних інституцій, на котрі покладається відповідальний громадянський обов'язок: виховувати нове покоління громадян – патріотів, особистостей духовно багатих, психологічно і практично готових віддавати всі свої сили і талант служінню своєму народу, українській нації;

– плекання національних виховних ідеалів, що покликані слугувати узагальненими ціннісними орієнтирами у процесі самовдосконалення молодого покоління. При цьому необхідно враховувати те, що високою мірою дієвості відзначаються не лише певні героїчні постаті з нашої історії чи герої літературних творів, як вітчизняних, так і зарубіжних, а й ті реальні люди, з якими щоденно спілкуються наші діти, молодь. Це – батьки, вихователі, вчителі, знайомі дорослі люди, поведінка і життя яких є тим “живим матеріалом, з якого конструюють, вибудовують свої ідеали для наслідування наші вихованці;

– актуалізація потужного виховуючого потенціалу, закладеного у змісті навчальних предметів, особливо таких, як історія,

географія, українське народознавство, уроки мистецтва і літератури. Якщо музика і танок є часовими видами мистецтва – їх образи розгортаються в часі; живопис та скульптура просторовими – їх образи розгорнуті в просторі; то література – універсальний часово-просторовий вид. Ця універсальність створюється за допомогою мови. Мова здатна передати часові, просторові, кольорові, рельєфні та всілякі інші особливості предметів і явищ.

Важливою, необхідною умовою поступу у вихованні духовно розвинутого, довершеного, національно свідомого, активного молодого покоління є глибоке розуміння вихователями усієї складності цього процесу, необхідності його поступового (однак невідступного) здійснення, вияву толерантності у формуванні духовності, рис громадянськості у наших дітей та молоді – сьогодення і майбутнього незалежної, правової Української держави [6].

Безсумнівним є той факт, що поступальний, гармонійний розвиток індивіда як особистості зумовлюється багатьма чинниками різного походження. Не буде перебільшенням сказати, що провідна роль серед цих чинників належить процесу становлення суспільних ціннісних орієнтацій людини, тому, як відбувається цей процес, якими змістовими характеристиками він відзначається, якою мірою людина усвідомлює себе членом людської спільності, як сприймає своє місце у соціальному середовищі. Йдеться, отже, про пріоритет тих чинників, котрі загалом детермінують процес становлення громадянської свідомості та самосвідомості людини, що є визначальними характеристиками особистості.

Отже, громадянська свідомість та самосвідомість є однією з найважливіших складових психологічної структури особистості. В ній віддзеркалюються індивідуальні суб'єктивні ставлення людини до суспільних явищ, до системи наявних суспільних цінностей, що виступають для конкретного індивіда як об'єктивна реальність, котра може за певних умов трансформуватися у власні, суб'єктивно значущі ціннісні орієнтації особистості.

Важливу роль у становленні громадянської свідомості та самосвідомості особистості відіграє усвідомлення нею своєї належності до певного етносу, нації. Усвідомлення такої належності є основою виникнення етнічної, а на певних етапах розвитку спільноти чи суспільства – національної свідомості та самосвідомості особистості. Щоб збагнути роль цього феномена у громадському становленні особистості, необхідно розкрити його психологічну, соціально- психологічну сутність.

Спробуємо дати визначення сутності основних складових структури національної самосвідомості особистості.

Самооцінка – це судження людини про міру наявності у неї якостей, властивостей у співвіднесенні їх з певними еталонами, котрі представляють собою систему національних цінностей тієї спільноти, до якої людина – суб'єкт самооцінки відносить себе, з якою себе ідентифікує. Самооцінка у сфері національної самосвідомості, як і у будь-якій іншій, може характеризуватися такими параметрами, як адекватність, висота, стійкість, ступінь самокритичності.

Домагання – це настанова людини на вибір особисто значущих цілей, що визначаються системою етнічних, національних цінностей, досягнення яких (цілей) може задовольняти прагнення людини посісти бажане місце у шкалі таких цінностей.

Самооцінка та домагання тісно пов'язані між собою. Домагання є своєрідною проекцією самооцінки назовні у ситуації вибору. Подібно до самооцінки, домагання людини у сфері етнічних, національних цінностей теж мають три основні параметри: адекватність, висоту та стійкість. В домаганнях, крім цього, також можуть виявлятися різні рівні самокритичності особистості.

Соціально-психологічні очікування – це уявлення людини про те, як оцінюють її оточуючі щодо міри наявності у неї певних національних цінностей, якої поведінки у зв'язку з цим очікують від неї. У соціально-психологічних очікуваннях виражене також уявлення людини про те, як оцінюють її національні характеристики представники інших етносів, національностей.

“Образ – Я” – це високого рівня узагальнене уявлення особистості про себе як носія певних етнічних, національних цінностей. “Образ – Я” у сфері національної самосвідомості людини відіграє особливу роль: у ньому в інтегрованій формі відрефлексовуються судження людини про свою національну сутність, про себе як суб'єкта, носія національних цінностей та їх реалізацію у конкретних вчинках, в усій життєдіяльності. Від змістової сутності “образу – Я” особистості, від спрямованості її етнічних, національних ціннісних орієнтацій великою мірою залежить, який внесок насправді здатна зробити людина у досягнення значущих для етносу, для нації, держави цілей.

Поступальний, адекватний, тобто загалом позитивний розвиток названих структурних компонентів національної самосвідомості є важливою, конче необхідною умовою низки громадянських рис, детермінантою становлення духовності особистості. Зауважимо, що розвинена національна самосвідомість є однією з суттєвих складових духовності людини.

Враховуючи подані вище характеристики компонентів національної самосвідомості, а також спираючись на вагому

інформацію з проблем національної свідомості й самосвідомості та національного виховання, яку ми здобули в процесі опрацювання численних літературних джерел [1], і [2], 4], [6] та ін., можна дати наступне визначення сутності національної самосвідомості особистості:

Національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Національній самосвідомості конкретної особистості, як і самосвідомості усіх представників нації, з якою дана особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії.

Як видно, розвинена національна самосвідомість особистості передбачає гармонійне поєднання в своєму змісті, принаймні, таких моментів, як, по-перше, здатність особистості усвідомлювати певні специфічні, своєрідні особливості нації (етносу), до якої вона себе відносить; по-друге, усвідомлення значущості, важливості знань про те, як ставляться до особистості та нації, з якою дана особистість себе ідентифікує, представники інших національних спільнот; по-третє, усвідомлення того факту, що кожна національна спільнота завдяки лише їй притаманним специфічним особливостям служить невичерпним джерелом збагачення усіх інших етносів, націй, які усі разом складають людство.

У гармонійній, високого рівня розвиненості свідомості й самосвідомості людини можна виокремити низку тісно взаємопов'язаних елементів, що загалом забезпечують належний рівень ефективного функціонування цього вельми складного й важливого системного утворення у сфері духовності особистості.

Одним з таких елементів, а водночас і чинників, що зумовлюють виникнення, функціонування та розвиток національної самосвідомості, є *національна ідентифікація*, тобто усвідомлення людиною свої належності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею. Тут необхідно окреслити, що слід розуміти під поняттям “нація”. *Нація* (лаг. *tiio* – народ) – історично утворена форма спільності людей, якій притаманні, перш за все, спільність матеріальних умов життя: території, економічного життя, спільність мови, відомих рис національного характеру, котрі проявляються в національній своєрідності її культури [1, с 15].

К. Чехович писав: “Саму суть нації не вдається схопити розумовими засобами” [4, с. 37]. Науковий аналіз поняття “нація” доходить звичайно лише до з’ясування декількох його складових елементів, до з’ясування таких атрибутів нації, як спільнота мови, спільнота території, історично-культурних переживань і бажань і т.ін. Але все те ще не вичерпує усього змісту поняття “нація”, не розгадає самої суті національної своєрідності даної групи людей, не з’ясовує ані генези, ані внутрішніх основ дальшого розвитку нації як цілості”.

Пригадаємо ще й слова М.Бердяєва: “Нація – таємнича, містична, ірраціональна, як і всіляке індивідуальне буття. Треба бути у національності, брати участь у її творчому процесі, щоб до кінця знати її таємницю. Таємниця нації зберігається за усією непевністю історичних стихій, за перемінами долі, за усіма рухами, що руйнують минуле і створюють те, чого не було...” [4, с. 42].

Вельми важливим складовим елементом національної ментальності є *мова*. О.О.Потебня вбачав у мові невід’ємний компонент національного духу. Він вагомо обґрунтував визначальне місце мови в “глибинних слоях” національної психології, духовного життя нації, її пріоритет по відношенню до таких ознак нації, як єдність походження, подібність зовнішнього типу та способу життя, їжі, одягу, характеру будівель, звичаїв, державної єдності [5, с.91].

Наступним елементом, складовою національної самосвідомості є *знання* типових особливостей, рис тієї національної спільноти, з якою дана людина себе ідентифікує. Цілком зрозуміло, що специфічні риси власної нації усвідомлюються тим виразніше, чим повнішим є знання про особливості інших національних спільнот, а це, в свою чергу, притаманне особистості з високорозвиненою національною самосвідомістю.

Для нормального розвитку національної самосвідомості особистості дуже важливо, щоб при оцінці типових рис чужої нації уникати упередженості, не допускати акцентування на негативному, так само, як і не намагатися будь-що вивершити, гіперболізувати позитивні риси представників власної національної спільноти.

Наступною, вельми важливою складовою національної самосвідомості особистості є її *усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього етносу, нації*. Національна самосвідомість може знаходитись на дуже низькому рівні через відсутність у людини інтересу до національної історії, або ж внаслідок вкрай перекручених, спотворених знань про минуле нації.

Неабияке значення для розвитку національної самосвідомості людини мають її чіткі *уявлення про територіальну спільність нації*.

Це відіграє особливу роль у формуванні прив'язаності до рідного краю, рідної землі і безпосередньо впливає на становлення патріотичних почуттів особистості, любові до Батьківщини.

Особливе місце у національній самосвідомості особистості посідає глибоко усвідомлене, дійове ставлення до духовних і матеріальних цінностей нації, орієнтація на провідні цінності нації у своїй реальній поведінці. Це можливе тоді, коли усвідомлені цінності нації стають актуальною внутрішньою потребою особистості.

Значний рівень сформованості охарактеризованих вище п'яти складових національної свідомості та самосвідомості значною мірою зумовлює рівень розвитку у структурі цього утворення наступного компонента – усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє. Це почуття – назовемо почуттям національної відповідальності – тісно пов'язано з почуттям національної гордості. Органічне поєднання цих двох почуттів можна вважати умовою психологічної готовності й здатності особистості служити інтересам нації.

Запропонована характеристика національної свідомості особистості як цілісної системи, а також її складових допомагає збагнути цінність такого, мабуть, найбільш складного феномена, яким є національна ідея. Це усвідомлена нацією найбільш актуальна й перспективна мета, на шляху до досягнення якої нація спроможна якнайповніше розкрити й реалізувати свої потенційні можливості, зробити помітний внесок у розвиток людської цивілізації та зайняти достойне місце серед інших національних спільнот [6].

Висновки. Суттєвою ознакою гармонійного розвитку особистості є естетична вихованість, розвиненість естетичних смаків, уподобань, умінь відрізнити благородну, справжню красу від дешевих імітацій, вульгарності. Такі характеристики виразно підкреслюють у людині її інтелігентність, високу духовність. Естетично вихована людина знаходить і водночас творить прекрасне у праці, людських взаєминах, вихованні дітей та самовихованні, у коханні.

Слід зазначити, що серед низки чинників, умов, які детермінують формування естетичних цінностей, вельми важливу роль відіграють національні орієнтації особистості, її національна свідомість і самосвідомість.

Характеризуючи систему цінностей особистості-громадянина, неможливо оминати ставлення людини до фізичного та психічного здоров'я – власного та інших людей, тобто її ставлення до так званих валеологічних цінностей. Валеологічні цінності пов'язані з усіма іншими духовними та громадськими цінностями, причому вирішальне значення мають все-таки духовні сили людини.

Соціально-психологічний портрет особистості-громадянина не буде повним без з'ясування ролі інтелектуальних цінностей у національній і громадській самосвідомості і свідомості, у сфері духовності людини загалом. Є явища, події, осмислення, критичний аналіз яких великою мірою зумовлюється рівнем духовності, мірою розвиненості громадянської та національної свідомості й самосвідомості і, водночас, взаємовпливу між інтелектуальними характеристиками людини та іншими складовими її духовної сфери.

Описаний соціально-психологічний портрет особистості-громадянина є тією довершеною моделлю особистості, до якої має прагнути українське суспільство, виховуючи наших дітей, підлітків, юнацтво. Цілком зрозуміло, що у досягненні бажаних наслідків у вихованні виключно важлива роль належить формуванню національної свідомості та самосвідомості, яка є органічною складовою громадських характеристик особистості. [2].

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка та психологія. – К., 1997. – С. 12-26.
2. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості-громадянина / М.Й. Боришевський // Педагогіка та психологія. – К., 1997. – С. 40-53.
3. Боришевський М.Й. Національна свідомість у громадському становленні особистості / М.Й. Боришевський. – К., 2000. – 159 с.
4. Мирчук І.С. Етнопсихологія і культура українського народу / І.С. Мирчук // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 1-2. – С. 37-46.
5. Римаренко Ю.І. Національний розвиток України: проблеми і перспективи / Ю.І. Римаренко – К., 1995. – С. 82-98.
6. Шаян В.Г. Джерело споконвічної сили української культури / В.Г. Шаян // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 1-2. – С. 46-55.
7. Шуба О.В. Церква і проблеми збереження та розвитку традиційної української культури / О.В. Шуба // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 1-2. – С. 55-69.

In the article the considered questions of national consciousness of personality, search of ways of getting up of spirituality of personality, nation, humanity.

Keywords: personality, nation, humanity, national consciousness, national community.

Отримано: 5.09.2011